

2. PŘEDNÁŠKA

Když jsme hledali první a prozatímní pojem, jenž by charakterizoval neostrukturalistickou teorii, narazili jsme na pozoruhodný pojem „doby po moderně“. Řekli jsme, že neostrukturalismus chápe sebe sama jako myšlení v podmínkách uzavření (*clôture*) moderní doby. Ve francouzštině má slovo „moderní“ trochu jiný význam než např. v němčině. Neoznačuje jen něco avantgardního a aktuálního, nýbrž vůbec historické období nové doby. *Modern Times* Charlese Chaplina nejsou totéž co *Les Temps Modernes*. Znamená-li tedy u JEAN-FRANÇOISE LYOTARDA – představitele toho, co zde shrnuji vágním označením neostrukturalismus – moderní totéž co novověké (ve smyslu toho, co patří do údobí od kopernikovského obratu), pak postmoderní označuje *condition* po smrti metafyziky. Jak si vzpomínáte, nezamýšleným účinkem osvícenství bylo právě to, že kritickým přezkoumáním neoprávněných pozitivit (např. článků víry) otráslo zároveň základnou své vlastní legitimitu. Od té doby stojí filosofie – stejně jako měšťanská společnost – před problémem ztráty legitimity: chybí neproblematicky jisté hodnoty, o něž by se mohlo opřít zdůvodňování jakéhokoli druhu a dosahu, jež mělo dříve k dispozici buď rámec náboženské víry, anebo (kvazináboženskou) důvěru ve schopnosti (teoretického a praktického) rozumu.

Zde mne již jistě budete chtít přerušit a namítnete: Tato postmoderní doba, kterou NIETZSCHE ještě klade do budoucnosti, se přece od té doby již nějak musela ukázat. Dílo MARTINA HEIDEGGERA na jedné straně a přechod evropské politiky do éry fašismu na straně druhé bychom mohli pokládat za (jistě velice rozdílné) symptomy zatmívání smyslu či symptomy toho, co HERMANN RAUSCHNING, nejprve spolupracovník a později protivník A. HITLERA, nazval *Revoluce nihilismu* [*Die Revolution des Nihilismus*; kniha vyšla roku 1938 v Curychu, 2. vyd. 1964, ed. Golo Mann].

Ať je tomu však jakkoli: tvrdil jsem, že neostrukturalismus jako určitý teoretický směr v tom smyslu, v němž se jím zabýváme a klademe mu své otázky, proniká do vědomí veřejnosti zhruba od roku 1968. Co má tento rok, který se bezmála stal rokem revoluce, společného s postmodernitou a proč má neostrukturalismus či poststrukturalismus do svého jména vepsanu vzpomínku na strukturalismus? Má to něco společného s *condition postmoderne*, a tedy s myšlením *ve stínu nihilismu*?

Chápu Vaši netrpělivost a pokusím se různé nitě intencí, jež se za těmito otázkami skrývají, spojit tak, aby se úplně nezadrhly. Dovoďte mi tedy přednět předem několik tezí, které by Vám měly poskytnout první hrubou orientaci, ačkoli jejich ospravedlnění musí přinést teprve další průběh tohoto cyklu. První teze – kterou jen opakuji – zní, že neostrukturalismus chápe sebe sama ve stopách HEGELOVÝCH a NIETZSCHEOVÝCH jako myšlení po uzavření metafyziky. Druhá teze – na ni mířila otázka, kterou jsem Vám podsunul – je ta, že myšlení po metafyzice je současně *myšlení po strukturalismu*. To různým způsobem ukazují provizorní označení tohoto fenoménu (který sám ještě uzavřen není a nelze nad ním tedy vynášet žádný závěrečný soud), tj. poststrukturalismus či neostrukturalismus. *Poststrukturalismus* se mi zdá být označení příliš indiferentní, neboť

ke zhrucení hodnoty dolaru a k vytvoření mírového hnutí došlo také po strukturalismu, aniž by s ním tyto události měly nějakou vnitřní souvislost. Na druhé straně je zase v *neostrukturalismu* cosi matoucího, protože tento název sugeruje, že fenomén, jímž se zabýváme, je prostým obnovením starého, klasického strukturalismu, jak jej známe z lingvistiky, literární a společenské vědy (a rovněž z filosofie). Nevhodné je toto jméno rovněž proto, že neodpovídá podobným označením, jako je např. neotomismus anebo neomarxismus, neboť tyto směry se – v pozmeněné a revidované formě – znovu přihlašují k teoretickým východiskům, jejichž tradici přerušily dějiny nebo (v případě neomarxismu) dogmatické ustrnutí nauky. Tak tomu ale v případě neostrukturalismu není: ten navázal přímo na klasický strukturalismus, zastupovaný jmény FERDINANDA DE SAUSSURA (v úpravě BALLYHO a SECHEHAYE), ÉMILA BENVENISTA, JULIENA A. GREIMASE, CLAUDA LÉVI-STRAUSSE, GÉRARDA GENETTA, TZVETANA TODOROVA a ROLANDA BARTHESE, a potud potvrdil svou vnitřní souvislost s ním. Jinak řečeno: neostrukturalismus je nejen – jak naznačuje označení „poststrukturalismus“ – myšlenkový směr, který nastoupil po strukturalismu, nýbrž je to rovněž směr, který na strukturalismus navazuje a bez tohoto původu mu nelze porozumět.

Moje třetí předběžná teze říká, že neostrukturalismus tento předchozí etnologicko-lingvistický strukturalismus (jenž se sám pokládal spíše za metodiku humanitních věd než za filosofický směr) zradikalizoval z filosofické perspektivy a provedl v něm zásadní převrat. Tuto perspektivu – stručně formulováno – získal novým zamyšlením nad NIETZSCHEOVÝM překonáním metafyziky. To je také důvod, proč seznam již uvedených (filosofických) předchůdců neostrukturalismu musím ještě doplnit o HEIDEGGERA a FREUDA. A bezpochyby rovněž o jména EMMANUELA LÉVINASE a GEORGE BATAÏLLE, kteří jsou pod silným vlivem těchto dvou. Tedy i jména německých filosofů a teoretiků, kteří však byli v německé jazykové oblasti vykládáni zcela jinak a vracejí se nyní k německým studentům, zvědavě pohlížejícím za hranice, v pozoruhodně zvláštním (a fascinujícím) čtení. Tato ozvláštňující oklika je nepochybně způsobena diskontinuitním vývojem nejnovějších evropských dějin a zejména pak potížení, které po katastrofě Třetí říše měli Němci s novým navázáním na vlastní kulturní tradice. Zatímco poválečná doba v západním Německu je obrazem postupného odklonu orientace od HEIDEGGERA a NIETZSCHEHO (a znovunavazování na teoretická stanoviska kantovská a zejména analytická, která se posunula vlivem emigrace německých učenců do anglosaských zemí), „noví Francouzi“ jako by bezstarostně chtěli dále a bez přerušení rozvíjet dějiny německé kritiky metafyziky od romantiky až k HEIDEGGEROVI. V tomto pozorování není výjimkou dokonce ani sám SAUSSURE: novějšímu bádání, které umožnila ENGLEROVA *Édition critique* [2 svazky, Wiesbaden 1968 a 1974 (dále cit jako EC)], se podařilo vysledovat tuto údajnou revoluci, kterou SAUSSURE způsobil v jazykovědě, až k jejím pramenům v německé idealistické filosofii řeči (zvláště HUMBOLDTOVÉ, SCHLEIERMACHEROVÉ a STEINTHALOVÉ, jehož přednášek se SAUSSURE v Berlíně zřejmě ještě účastnil). – To poznamenávám jen mimochodem, abych vysvětlil specifický západoněmecký zájem o neostrukturalismus; k věci se ještě vrátím.

Řekl jsem, že do rodokmenu neostrukturalismu musíme doplnit ještě HEIDEGGERA a FREUDA. HEIDEGGERA proto, že se – rovněž v navázání na HEGELA a NIETZSCHEHO –

pokouší překonat metafyziku ve jménu bytí, jež nevydává svou bytnost žádné myslitelné teoretické úvaze bezzbytku; FREUDA – ze strukturálně podobného důvodu – proto, že obrací pozornost k nevědomí, které žádným „pojmovým usilováním“ nelze cele prosvětlit. Prosvětlit, pojmut, objasnit: to vše jsou základní žádosti toho, co neostrukturalismus chápe jako specificky evropskou EPISTEMÉ (formu vědění), která pro něj již nepřichází v úvahu. Postmoderní forma vědění nemůže být ani plátónským idealismem, ani křesťanskou vírou, ani hegelovským sebevědomím – a právě tak, a tím se vracím ke zdůvodnění svého poukazu na rok 1968, nemůže být tou formou vědění, kterou představuje klasický strukturalismus.

Tuto formu musím nějak stručně a předběžně charakterizovat, a to i za cenu toho, že se dopustím strašných zjednodušení. Pojem *struktura*, v té specifické podobě, která jediná je pro nás v této chvíli směřodatná, se vyvinul z určité četby *Kursu obecné lingvistiky* velkého ženevského jazykovědce FERDINANDA DE SAUSSURA, ačkoliv výraz sám u něj není. SAUSSURE mluvil spíše o *système de la langue* (*Cours de linguistique générale, publié par Charles Bally et Albert Sechehaye, avec la collaboration de Albert Riedlinger. Edition critique préparée par Tullio de Mauro*, [Payot, Paris 1972, 2. vyd. 1980, str. 24, 43, 106n., 115, 157, 182 passim]). Tento výraz u SAUSSURA označuje princip uspořádání, podle něhož je slovní zásoba daného jazyka rozčleněna (*artikulována*) tak, že ji můžeme identifikovat a osvojit si ji jako inventář konkrétního národního jazyka. Identifikace postupuje pomocí aktů rozlišování a spojování. Napřed je třeba jednoznačně rozlišit výrazový materiál, který dává slovnímu znaku jeho slyšitelnost a čitelnost; neboť můj jazykový svět je bohatý, tj. diferencovaný, úměrně tomu, do jaké míry jsem s to vzájemně rozlišovat znaky. Podle SAUSSURA nelze toto rozlišování provádět přímo podle významové stránky slovního znaku, nýbrž pouze prostřednictvím jeho výrazové stránky: významy jsou totiž samy o sobě amorfní, nehmataelné, čistě duchovní a chybí jim jakákoli vyhraničující kontura. Chci-li rozlišit významy, pak je to možné pouze tak, že odliším jejich zvukové či písemné obrazy, jejich *signifikanty* (označující). (V tomto tvrzení je přirozeně implikována masivní jazykově filosofická teze, které se však zatím nebudeme věnovat, tím spíše, že je velice palčivým problémem veškeré současné – a nejen neostrukturalistické – filosofie.) Odlišování je však jen jedním aspektem jazykového systému: jsou-li jazykové znaky rozloženy na své nejmenší součásti, pak musí být znovu spojovány v morfémy, slova, větné části, věty a nakonec v texty, ba jazykové obrazy světa. – Závěrem se teď můžeme odvážit první vágní definice *struktury*: struktura je takový systém dvojic význam/výraz, tj. dvojic *signifié/signifiant*, v němž je každému označujícímu přiřazeno jedno a pouze jedno označované, a to podle pevného a neměnného pravidla, které dovoluje jak rozlišování znaků, tak jejich rekombinaci. Přejete-li si ilustraci, k níž rád sahal i strukturalismus, pak si můžete představit krystalickou mřížku. V ní jsou podle přísných formačních či stavebních zákonů jednotlivé molekuly jak navzájem odlišeny, tak k sobě přiřazeny (a navzájem spojeny): vzorec tohoto stavebního zákona by byl strukturou (plánem) krystalu (srv. LÉVI-STRAUSS, *Anthropologie structurale*, Plon, Paris 1958 a 1974 [dále cit. jako AS I, resp. AS II, 253]).

Ty z vás, kteří s tímto vysvětlením buď nejsou spokojeni anebo jim připadá příliš stručné, odkazují na příští hodiny: zde se dotýkáme pouze základního principu

Sebe-zplnomocňování subjektivity

strukturalismu, jehož mechanismus bude ještě třeba odhalovat trpělivou a detailní prací. Rovněž mi nejde o bleskový úvod do SAUSSUROVY lingvistiky, nýbrž o určitou implikaci, kterou má tento model jazyka jako systému a kterou hned stručně objasním. Jde o to, že jednotlivé znaky jsou přesnými aplikacemi invariantního zákona, k němuž se vztahují jako individuální případy k pojmu, do něhož jsou zahrnuty. V krystalické mřížce jsou jednotlivé prvky nejen navzájem rozlišeny, nýbrž při trvale nízké teplotě jsou nadto ještě *vázány na svá místa*, tzn. nemohou se v ní neuspořádaně pohybovat a neexistuje tu ani žádný *vztah neurčitosti*, který by jejich lokalizaci a tedy i jejich používání učinil nekontrolovatelným.

Nuže, neostrukturalismus právě přichází s pojmem *nekontrolovatelnosti*. *Kontrola*, namítají DERRIDA, DELEUZE a LYOTARD, je *tah v jazykové hře racionality, tj. metafyziky*. *Metafyzika totiž člověku poskytuje nejen orientaci v jeho bytí, nýbrž tuto orientaci rovněž garantuje a vykonává ji formou vládnutí. V metafyzickém kosmu panuje „řád“ potud, pokud zákony lidského ducha ovládají formu hmoty – např. přírody: příroda a materialita se vyjevují pouze jako předmět anebo aplikační pole pro racionální manipulaci.*

Strukturalismus, jak jsem jej před chvílí definoval, je sám již *vně* metafyziky tím, že s ní již nesdílí zcela určitý základní předpoklad, podle něhož je smyslový svět zrcadlovým obrazem, způsobem projevoování anebo jen polem působení nadmyslového světa. Výraz *nadmyslový svět* Vám v této souvislosti patrně připadá přehnaný. Ale svět *čísel a obrazů* je vsutku v přísném smyslu *nad-* (anebo rekněme jednodušeji: *ne-*)smyslový, neboť ve smyslovém světě mu nic neodpovídá. Použití např. přírodovědeckých zákonů na přírodu je vzhledem k přírodě samé vždy *vnější*; je to akt prosazování moci, duchovního ovládnání, které přírodě vnucuje nějakou formuli. Za údajně hodnotově neutrální THEORIA – ve smyslu řeckého významu tohoto slova – je „*vůle k moci*“, úsilí o přemožení. Velice působivě odhalil tento skrytý rys, který má stará idealistická metafyzika *božského* PLATÓNA společný s vůlí moderní techniky k ovládnutí přírody právě HEIDEGGER. Podle něj jsou dějiny metafyziky dějinami postupně vzrůstajícího *sebe-zplnomocňování subjektivity*, jehož krajním *vyvrcholením* je *vůle dnešní techniky ovládnout svět*. Nemá-li tento voluntaristický rys projektu *teorie techniky/vědy* proniknout do vědomí těch, kdo jsou jeho nositeli, doporučuje se a osvědčuje se *strategie*, která *skutečnost samu vydává za produkt* – anebo *hmotný odraz* – světa *myslenky*: skutečnost by pak byla smyslovou re-prezentací (tj. *znovu-zpřítomněním*) čehosi o sobě non-smyslového: světa idejí, axiomů, vzorců, pojmů a zákonů, s nimiž pak můžeme směle pracovat jako – řečeno s HEGEMEM – s *nadmyslovým světem* [*Phänomenologie des Geistes*, vyd. Hoffmeister, Meiner, 6. vyd., Hamburg 1952, 102 nn.].¹

Řekl jsem, že *strukturalismus*, jak jsme jej dosud poznali, skoncoval s touto stále ještě metafyzickou pracovní hypotézou. *Smyslové pro něj není zrcadlením či výrazem o sobě nesmyslového*. Zůstaňme v přehledné oblasti teorie znaků: V metafyzické tradici je zvuková stránka znaku znovu-zpřítomněním jeho nesmyslové stránky, tj. jeho stránky duchovní či významové. Již ARISTOTELÉS chápal slovo jako odraz *psychických a myšlenkových procesů*. Tento názor však naprosto převrací SAUSSUROVA teze, podle níž je *význam znaku* následkem *artikulace výrazového materiálu*. Neexistuje napřed

svět nesmyslových psychických či kognitivních stavů anebo procesů, který by se pak obrázel ve světě symbolů, nýbrž je tomu právě naopak: nesmyslový svět myšlenek se ustavuje jako výsledek rozlišování a spojování v oblasti smyslově fonické.

Potud, jak řečeno, je strukturalismus nemetafyzický. Zůstává však stále metafyzický jiným svým předpokladem: snaží-li se objevovat principy uspořádání a univerzální pravidelnosti, jejichž poznání dovozuje technicky i vědecky ovládat společenský svět, zůstává jeho zájem poznání nadále poplatný silnému pudu západní teorie: umožnit teoretické zvládnutí přírody. Dokonce i bez subjektu, který tvoří a mění zákony, zůstává strukturalismus tradičně metafyzickým počínáním. Zvláště zřetelné je to např. tehdy, když LÉVI-STRAUSS mluví o *nevědomém duchu* spřádajícím etnologické a gramatické struktury. (PAUL RICOEUR nazval strukturalismus LÉVI-STRAUSSE trefně *kantovstvím bez transcendentálního subjektu*.)

Těchto posledních příměsí metafyzického myšlení se nyní snaží zbavit právě ti francouzští myslitelé, jež jsem – zkusmo a aniž bych měl předem jistotu, že se toto označení osvědčí – prozatím shrnul kolektivním jménem *neostrukturalismus*. Např. pro JEANA-FRANÇOISE LYOTARDA je strukturalismus ještě *moderní*; kdo chce dostat dějinným požadavkům naší *condition postmoderne*, musí se s ním rozejít (což samozřejmě neznamená rozejít se se všemi jeho premisami). Rozhodující útok, který vedou aktivisté „postmoderny“ proti představitelům *moderní doby*, směřuje především proti (metafyzickému) pojmu *ovladatelnosti a systému*. Nemýlím-li se, je právě toto nejmenším společným jmenovatelem spisů jinak tak odlišných autorů, jako jsou LACAN, DERRIDA, DELEUZE, LYOTARD, KRISTEVA, BAUDRILLARD – v případě FOUCAULTA, ALTHUSSERA a BARTHESSE si prozatím nejsem jist. Asi již cítíte, proč jsem tolik zdůrazňoval rok 1968. Zhruba v této době se ve vědomí pařížské inteligence přetrhlo pouto spojující klasický strukturalismus, který ještě pracuje s pojmem systému uzavřeného v sobě, s neostrukturalismem, jenž tento pojem odmítá. (Na příkladu významového posunu termínu *texte* to ukázal RICHARD BRÜTTING ve své velice zajímavé disertaci „*Texte“ und „écriture“ in der französischen Literaturwissenschaft nach dem Strukturalismus*, [Bouvier, Bonn 1976].) V anarchismu neostrukturalistů je takřkajíc skryt náboj revoluční energie: ve sváru mezi silami řádu (zachování systému) a entropie (rozpad systému) stojí na straně entropie. Ale nikoli tím, že by snad odmítali SAUSSUROV koncept diferenční artikulační znaků, nýbrž popíráním toho, že k této artikulační dochází v teoreticky přehledném a uzavřeném systému – *taxonomii*, jak říkají lingvisté. *Struktura* neostrukturalistů *nezná žádné konstatovatelné omezení, je otevřená, schopná nekonečně mnoha transformací a neustupuje o formální ovládnutí jednotlivých událostí (événements) toho, co se teď nazývá té texte-général* [DERRIDA, *Positions* (dále cit jako P), Minuit, Paris 1972, 82].

Učiňme předběžně shrnutí: neostrukturalismus navazuje na jisté pracovní hypotézy klasického strukturalismu, tj. strukturalismu, který má původ v oficiálně šířené verzi SAUSSUROVA *Cours de linguistique générale*⁶. K těmto hypotézám patří zejména příkré odmítnutí názoru, že slova jazyka odrážejí nějaké již preexistující myšlenky či PATHÉMATA TĚS PSYCHĚS (duševní impresy) tak, jako jsou syntaktická spojení odrazem logických syntéz, jež spojují tyto myšlenky s predikáty v soudy. Touto hypotézou jako *reprezentacním modelem řeči* se budeme ještě zabývat, a dnes u ní proto nemusíme dále setrávat.

Na rozdíl od pracovních hypotéz strukturalismu odmítá neostrukturalismus myšlenku vědecko-technické ovládnutelnosti svého předmětu. Vyšlece jazykového či společenského systému, za který při svém zkoumání považují lingvisté jazyk a etnosoologové strukturu určité populace, odhalují neostrukturalisté poslední moment metafyzického myšlení, které je myšlením v pojmech moci; zvládnutí, opanování, přemožení. Myšlenka ovládnutí je vázána na myšlenku *prézenze/přítomnosti (présence)*, neboť pojmově-systematicky lze ovládnout pouze to, co je viditelné, přítomné – to, co se *ukazuje v tom, co jest a jak jest (ve své bytnosti)*. HEIDEGGER také za základní charakter všech západních výkladů bytí považoval právě to, že myslí *bytí jako prézenci* (OUSIA, PAROUSIA). Proti tomuto západnímu výkladu bytí přichází teď neostrukturalismus s pojmem *nezuřitelné nepřítomnosti v přítomnosti* (s pojmem *resistance-non-présente*) [DERRIDA, *Limited Inc.*, 23 n. (dále cit. jako LI)], s pojetím *inconscience structurelle* [l.c. 45] a principiální *indécidabilité* [l.c. 47] smyslu znaků... *la resistance non-présente d'une marque différentielle, coupée de sa prétendue „production“ ou origine...* [MARGES *de la philosophie*, Minuit, Paris 1972, 378 (dále cit. jako Marges), LI 24]⁷.

Na tomto místě svůj úvod přeruším. Jistě jste si povšimli, že jsem dosud nepřekročil rovinu pouhých tvrzení, ale takový je úděl všech úvodů, které mohou nanejvýš naznačit a přislíbit příslušné zdůvodnění, k němuž může dojít teprve později. O argumentativní založení toho, co zde tvrdím pouze formou tezí, se tedy budu snažit v dalších hodinách. Nebudu však přitom postupovat tak, že bych v „patričném“ chronologickém posloupnosti a v celé šíři dával slovo každému autoru, jehož spisy patří podle mého názoru k neostrukturalismu: při tomto postupu (který by byl nadto značně zdoluhavý) by se snadno mohl vytratit jednotný směr našeho obecného tázání, co je neostrukturalismus, a náš cyklus by ztratil přehledný charakter. Budu se tedy spíše snažit navázat s neostrukturalismem *filosofický* rozhovor, a to tak, že *věc* o níž v něm běží, nezřídka oddělím od způsobu, jímž se jí ten či onen text fakticky zabývá. *Anticipando* řečeno: domnívám se, že argumentace je slabinou neostrukturalismu; nejen proto, že argumentativní postup vůbec řadí zastánci tohoto směru ukvapeně do tradice západních metodik a mají jej za jakési *puđendum*, za cosi, čemu se třeba vyhýbat, nýbrž také proto – jak se domnívám –, že teoretickou intuici, která je na počátku neostrukturalismu, lze rozvíjet mnohem účinněji, než je tomu v existujících textech. Jinými slovy to znamená, že teoretické *zárodečné rozhodnutí* neostrukturalismu lze někdy bránit i proti jeho pštrosímu zanedbávání, jemuž je vystaveno v takových textech, jako jsou např. pozdní spisy DELEUZOVI anebo BAUDRILLARDOVI (a *myslitelů* podobně překotného způsobu uvažování). Tento svůj postup budu chápat jako *pozitivní hermeneutiku*, která *rozvíjí danou myšlenku tak, jak ji lze podle mého soudu rozvíjet, a která přistupuje ke kritickému zkoumání či odmítnutí teprve tehdy, kdy již tato myšlenka není udržitelná ani v té formulaci, kterou sám považuji za nejdokonalejší*.

Celý přednáškový cyklus zamýšlím rozčlenit zhruba do tří částí podle aspektů, z nichž neostrukturalismus kritizuje to, co nazývá klasickou EPISTÉMÉ. Sem patří za prvé polemika proti myšlení v pojmech *dějiny*, za druhé útok na kategorii *subjektu* (anebo sebevědomí) a za třetí tažení proti hermeneutice založené na přednosti *mysli*. Ve všech těchto rovinách (které jsou přirozeně spojeny se jmény různých autorů) se jako generální

bas uplatňuje odmítnutí metafyziky, jímž se proto při těchto přednáškách nemusím zabývat samostatně: bude všudypřítomné.

Ještě dříve, než se budu věnovat prvnímu útoku – útoku proti dějinám –, chci v nejbližších hodinách poněkud jasněji a trpělivěji než dosud ukázat východiska neostrukturalismu v klasickém strukturalismu – především v SAUSSUROVĚ *Kursu* a spisech C. LÉVI-STRAUSSE – a teprve pak se obrátím k úvahám, které LYOTARD, DERRIDA a zejména FOUCAULT věnovali historickým příčinám toho, že možnost myšlení ve strukturách padla.

Druhá část dnešní přednášky má dvojitý úkol: chtěli jsme si blíže ukázat pohyb, jímž se neostrukturalismus odpoutává od klasického strukturalismu, a poté – v dalších přednáškách – se dozvědět něco o motivech, které jej k tomu vedou. Druhá otázka nás již přivádí na stopu, která míří do samého středu neostrukturalistické teorie. Otázka pak zní: Jaká historická konstelace otřásla paradigmatickým strukturalním myšlením; kde probíhá *coupure épistémologique* dělící modernu od postmoderny? Tuto stopu však budu sledovat až v příštích týdnech.

Dnes připomínám náš provizorní pokus upřesnit především fundamentální pojem *struktury*. V běžné řeči nazýváme ve vhodném kontextu *strukturou* všechny možné formy a hierarchie, avšak od tohoto používání slova si nemůžeme slibovat, že nám poskytne klíč k vysvětlení toho, jak s tímto pojmem pracuje strukturalismus. Musíme tedy postupovat důkladněji. Vybavme si v duchu ještě jednou formuli, na níž jsme se předběžně sjednotili v poslední hodině, a znázorněme si ji na nějakém konkrétním příkladě. (Tento příklad vybírám z teorie mýtů etnologa CLAUDA LÉVI-STRAUSSE, jehož pokládám za hlavního představitele klasického strukturalismu.)

Řekli jsme, že termínem „struktura“ jazykovědci překládali – ne bez vlivu ruského formalismu a strukturalismu tzv. Pražského kroužku – to, čemu SAUSSURE říkal *le système de la langue*. Prozatím abstrahuji od nesnadného problému pramenů ze SAUSSUROVY pozůstalosti a záměrně se (ještě) nevyslovuji k otázce, zda *strukturalistický* SAUSSURE nebyl jen důmyslnou konstrukcí BALLYHO a SECHEHAYE (jeho prvních vydavatelů). Neboť i kdyby tato teze byla správná, nelze popřít, že saussurovský *Cours de linguistique générale* (z roku 1915) ve vydání BALLYHO a SECHEHAYE byl strukturalismu jedinou oporou, jako jí byla *Vulgata* pro výklad Bible v katolické církvi¹⁶. Přirozeně doufám, že i v saussurovském bádání dojde k podobné reformaci, k níž došlo v církvi (tím spíše v tak reformačním městě jako je Ženeva), ale zde musíme ještě chvíli počkat.

BALLY a SECHEHAYE zjevně pokládali za základní SAUSSUROVU intuici jeho tezi o systematickém charakteru jazyka. SAUSSURE také vskutku odlišil *mluvu* (*la parole*) jako konkrétní a běžný projev jazyka od *jeho systémové formy, kterou nazýval la langue*. *La langue* není soubor mluvních aktů, jejichž prostřednictvím se dorozumíváme, nýbrž abstraktní a jako takový nikdy manifestní řád, který působí jako pozadí všech našich mluvních jednání a vtiskuje těmto aktům svůj zákon. Tento *zákon* SAUSSURE rovněž nazývá *code* [Cours 31] řeči. Ke skutečné mluvě se má jako čistá možnost (*virtualité*) ke svému uskutečnění (*actualisation*). Jazyk je *skutečný* pouze jako mluva; to ale neznamená, že základ jeho bytí tkví v této skutečnosti. Můžeme si to ukázat jednoduchou úvahou: Kdybychom měli význam slova identifikovat pomocí jeho zvukové podoby,

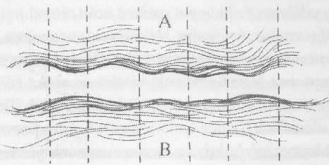
pak bychom jej neidentifikovali nikdy. Neboť žádné slovo, ani docela krátké, nevyslovují všichni mluvčí, a dokonce ani jediný mluvčí v různých okamžicích absolutně stejným způsobem. Jestliže je tedy vůbec identifikujeme *jako* toto určité slovo, musíme vytvořit hypotézu, tj. provést rozšiřující úvahu, která *tento* výskyt příslušné *chaîne phonatoire* odhalí jako případ obecného jazykového *typu*, který jako takový nepatří k řádě *parole*. Tato hypotéza, díky které se zvukový řetězec stává podnětem určité významové asociace, teprve zakládá existenci *znaku*. Co předtím, v oblasti konkrétní mluvy, bylo neopakovatelným a jedinečným zvukovým útvarem, je nyní povýšeno do postavení *znaku*. Na této relativně prosté úvaze vidíte, že fakt ovládnutí jazyka vyžaduje teorii, která konkrétní hlasovou či grafickou událost (*événement*) přísně odlišuje od její nematerializovatelné a potud bytostně *ideální* znakové povahy. Neboť *znak* nespojuje, jak bychom se mohli ukvapeně domnívat, *hlasově smyslovou stránku slova s jeho nesmyslově duchovní stránkou*, nýbrž *spojuje, jak říká SAUSSURE, zvukový obraz* (*une image acoustique*) s *pojmem* (*concept*). *Zvukový obraz* neznamená jednoduše zvuk. Tento výraz chce naopak říci, že různé, nikdy identické *fonace* (*phonatisations*) rozpoznáváme jako *substráty jednoho a téhož znaku teprve tehdy*, když v nich *re-kognoskujeme* artikulace jedné a téže *image acoustique*. Abychom však mohli identifikovat o sobě různé zvuky jako realizace *jediného zvukového obrazu*, museli jsme již zvukovou stránku řeči prosvětlit perspektivou jejího možného významu (*concept, signifié*), což znamená, že již musíme ovládat systém *langue* jako celku (musí nám již být přítomní). Neboť pouze ve struktuře, která nemá zapotřebí individuální reprodukce a není jí podřízená, mohou mít znaky bezčase stabilní význam, zpětně identifikovatelný v jejich mnohonásobném výskytu (kritérium *rekurzivity*). Tento systém *langue* – na rozdíl od svých realizací v konkrétní mluvě – *není* tedy v tomto směru *materiální*; od mluvy se rovněž odlišuje tím, že se *něpohybuje v čase*, nýbrž že je *přísně současný* (*synchronique*); a konečně se od mluvy liší tím, že jeho bytím je *čistá možnost*, a nikoli *skutečnost*. Pak ovšem již rozumíte slavné věty z *Kursu*, že jazyk (*la langue*) je forma, a nikoli substance [157, 169]. Tato věta je důsledkem dvou vzájemně se doplňujících zjištění, k nimž jsme již dospěli v minulé hodině a která – protože mají pro všechno následující základní význam – chci ještě jednou zopakovat. První zjištění:

Psychologiquement, abstraction faite de son expression par les mots, notre pensée n'est qu'une masse amorphe et indistincte. Philosophes et linguistes se sont toujours accordés à reconnaître que, sans le secours des signes, nous serions incapables de distinguer deux idées d'une façon claire et constante. Prise en elle-même, la pensée est comme une nébuleuse où rien n'est nécessairement délimitée. Il n'y a pas d'idées préétablies, et rien n'est distinct avant l'apparition de la langue [155].¹

Avšak *totéž platí i pro zvukovou stránku jazyka*. Ani zvuky nejsou přirozenými nositeli možných významových jednotek, jak sugeruje *illusion naturaliste*:

¹ Z hlediska psychologického, abstrahuje-li od jeho vyjádření pomocí slov, je naše myšlení pouhý beztvář a nerozlišená změť. Filozofové i lingvisté se vždy shodovali v tom, že bez pomoci znaků bychom nedokázali jasným a trvalým způsobem rozlišit dvě myšlenky. O sobě je myšlenka jako mlhovina, v níž nic není nutně vymezeno. Neexistují předem zformované myšlenky a dokud se neobjeví jazyk, neexistuje nic rozlišeného.

En face de ce royaume flottant, les sons offriraient-ils par eux-mêmes des entités circonscrites d'avance, Pas davantage. La substance phonique n'est pas plus fixe ni plus rigide; ce n'est pas un moule dont la pensée doit nécessairement épouser les formes, mais une matière plastique qui se divise à son tour en parties distinctes pour fournir les signifiants dont la pensée a besoin. Nous pouvons donc représenter le fait linguistique dans son ensemble, c'est-à-dire la langue, comme une série de subdivisions contigües dessinées à la fois sur le plan indéfini des idées confuses (A) et sur celui non moins indéterminée des sons (B); c'est ce qu'on peut figurer très approximativement par le schéma:²

Neexistují-li tedy ani předem dané myšlenky, které by byly reprezentovány zvuky (sons), ani hotové zvuky, z nichž by bylo možno čerpat významy, pak si proces znakové syntézy musíme představovat jako prostředkující působení *langue*, jehož výsledkem je to, že se naráz zrodí označující i označované:

Le rôle caractéristique de la langue vis-à-vis de la pensée n'est pas de créer un moyen phonique matériel pour l'expression des idées, mais de servir d'intermédiaire entre la pensée et le son, dans des conditions telles que leur union aboutit nécessairement à des délimitations réciproques d'unités. La pensée, chaotique de sa nature, est forcée de se préciser en se décomposant. Il n'y a donc ni matérialisation des pensées, ni spiritualisation des sons, mais il s'agit de ce fait en quelque sorte mystérieux, que la „pensée-son“ implique des subdivisions et que la langue élabore ses unités en se constituant entre deux masses amorphes. Qu'on se représente l'air en contact avec une nappe d'eau: si la pression atmosphérique change, la surface de l'eau se décompose en une série de divisions, c'est-à-dire de vagues; ce sont ces ondulations qui donneront une idée de l'union, et pour ainsi dire de l'accouplement de la pensée avec la matière phonique [156].³

² A pokud jde o tuto splývající říši: dávají snad zvuky nějak předem vymezené entity? Naprosto ne. Zvuková substance není ani pevná ani přísně ohraničená; není to kadlub, z něhož by myšlení nutně muselo čerpat formy, nýbrž tvárná materie, která se rozčleňuje do rozličných částí, a takto poskytuje myšlence potřebná označující. Jazykový fakt jako celek, tj. jazyk, bychom si tedy mohli představit jako řadu vzájemně sousedících segmentů vykreslených v nekonečném plánu znatých myšlenek (A) a v plánu neméně neurčitých zvuků (B); velice přibližně to lze ukázat tímto znázorněním. (Český překlad František Čermák, F. DE SAUSSURE: *Kurs obecné lingvistiky*, Odeon, Praha 1989.)

³ Charakteristickou úlohou jazyka vzhledem k myšlení není vytvářet zvukový materiální nástroj k vyjadřování myšlenek, nýbrž sloužit jako prostředník mezi myšlením a zvukem, a to tak, že jejich spojení vede ke vzájemnému vymezení jednotek. Myšlení, jež je svou povahou chaotické, je nuceno precizovat se svým rozkládáním. Nejde tu tedy ani o zhmotňování myšlenek, ani o zduchovňování zvuků, nýbrž o poněkud tajemný fakt, že myšlenka-zvuk implikuje další členění a že jazyk buduje své jednotky

Obraz, který používá SAUSSURE, nepotřebuje výkladu. Odmítá představu, že slova jsou pojmenováním idejí (anebo dokonce věcí); rovněž popírá, že ideje se musí přizpůsobovat dřívě existující zvukové formě. Oba proudy – myšlenkový i zvukový – jsou syntetizovány jediným aktem a tento akt není ničím jiným, než tím, co se od HUMBOLDTOVY doby nazývá ve specifickém smyslu *artikulací*. Artikulace doslova znamená rozčlenění (*articulus*: část těla): *chaque terme linguistique est un petit membre, un articulus où une idée se fixe dans un son et où un son devient le signe d'une idée* [l.c.].

Artikulací se vyčleňuje jak zvuk, tak myšlenka. Předpokladem distinkce je však rozlišování. Myšlenka (a následkem toho znak jako *unité pensée-son*) je sama se sebou identická jen potud, pokud je odlišena od všech ostatních myšlenek celého systému. – Znovu se zde tedy setkáváme s myšlenkou vymezení protikladem (anebo negací), která je pro strukturalismus fundamentální. Poznávat něco jako něco znamená odlišovat je od všech ostatních poznatelných věcí. Negace tu má smysl jinak než... (*Omnis determinatio est negatio*: SPINOZA, HEGEL). Totéž platí o znaku: interpretují jej jako tento (a ne jako znak jiný) tím, že jeho *image acoustique* odlišují od zvukové podoby všech ostatních znaků; tj. odkrývám jej z hlediska jeho možného smyslu. Fonická materialita zvuku má tedy vsutku klíčovou úlohu: identifikace významu postupuje pouze skrze ni. Ale to neznamená, že ze zvuku jako takového již můžeme vyčíst jeho smysl (neboť zvuk je *amorfní*); zvuk se spíše stává *označujícím* teprve tím, že jej interpolují jako zvukový obraz nějakého *smyslu*, a k této interpretaci mne může motivovat pouze to, že ovládám virtuální systém *langue*. V tomto smyslu tedy může SAUSSURE říci *cette combinaison (son-pensée) produit une forme, non une substance* [157]. V jazyce jako systému čistých rozlišení není o sobě nic substanciálního; není to zásobárna anebo pokladnice (*trésor*) pozitivních významů či pozitivních znaků, nýbrž síť hodnot (*valeurs*), tj. negativních poukazů k jiným hodnotám. V jednom výrazném a proslulém odstavci to SAUSSURE formuluje takto:

4 *Tout ce qui précède revient à dire que dans la langue il n'y a que des différences. Bien plus: une différence suppose en général des termes positifs entre lesquels elle s'établit; mais dans la langue il n'y a que des différences sans termes positifs. Qu'on prenne le signifié ou le signifiant, la langue ne comporte ni des idées ni des sons qui préexisteraient au système linguistique, mais seulement des différences phoniques issues de ce système. Ce qu'il y a d'idée ou de matière phonique dans un signe importe moins que ce qu'il y a autour de lui dans les autres signes. La preuve en est que la valeur d'un terme peut être modifiée sans qu'on touche ni à son sens ni à ses sons, mais seulement par le fait que tel autre terme voisin aura subi une modification* [166].⁴

tím, že se konstituje mezi dvěma amorfními masami. Představme si vzduch stýkající se s vodní hladinou: změni-li se atmosférický tlak, rozkládá se povrch vody do řady úseků, tj. vln; tato vlnění představují jednotu a takřkajíc sdružení myšlenky s fonickým materiálem.

⁴ To vše tedy znamená, že v jazyce jsou pouze *diference*. A dále: *diference* obecně vzato předpokládá pozitivní termíny, mezi nimiž se ustavuje; avšak v jazyce jsou pouze *diference bez pozitivních termínů*. Bez ohledu na to, zda jde o označující anebo označované, platí, že jazyk neobsahuje ani ideje ani zvuky, které by existovaly před jazykovým systémem, nýbrž pouze *fonické diference*, které jsou plody tohoto systému. Ideový či materiálně zvukový aspekt je vedlejší, neboť důležité je pouze to, jaké jiné znaky znak

Chtěl bych uzavřít tento referát o SAUSSUROVI upozorněním na to, že ze silné interpretace tohoto odstavce (a celé IV. kapitoly *Kursu*, v níž je obsažen) se vyvinul *klasický strukturalismus*. Zopakujme si ještě jednou základní myšlenku, která vede k formulaci, že jazyk jako systém čistých diferencí je forma a nikoli něco substanciálního. Tato základní myšlenka zní, že jazykový znak – poněvadž neexistuje žádná *přirozená vazba* mezi zvukem (*son*) a ideou (*idée*) – nelze chápat pomocí jeho *pozitivních* vlastností (tj. materiálních, substančních, vrozeně nadaných smyslem). Ve zvukových vlastnostech označujících není nic, co by nějak upomínalo na hodnotu nebo obsah toho, co tento znak označuje. Výsledkem silné interpretace tohoto faktu byl strukturalismus. Extrémním výrazem klasického strukturalismu je pak strukturalismus HJELMSLEVŮV, který definoval strukturu jako *autonomní entitu vnitřních závislostí*. To znamená: struktura není nic než prostá síť rozdílů a vztahů mezi hodnotami – bez jakékoli pozitivní (*o sobě* existující) reality, ať už významové či výrazové; je to tedy *čistá forma*:

Unité et fait de grammaire ne se confondraient pas si les signes linguistiques étaient constitués par autre chose que des différences. Mais la langue étant ce qu'elle est, de quelque côté qu'on l'aborde, on n'y trouvera rien de simple; partout et toujours, ce même équilibre complexe de termes qui se conditionnent. Autrement dit, la langue est une forme et non une substance (voir p. 157) [Cours 168-169].⁵

Jako *důkaz* uvádí *Kurs* postřeh, že hodnota jazykového termínu se může změnit, aniž by se změnil zvuk či smysl tohoto termínu, pouhou novou diferenciací, tj. novou artikulací jednotek *son-pensée*. A naopak zůstává struktura přirozeně beze změny, je-li ze hry stažena řada značek (*marques*) a nahrazena ekvivalentními termíny. Tuto možnost SAUSSURE sice ještě nezmiňoval, ale klasický strukturalismus o ní mluvil jako o možnosti *transformace*. A protože je to např. pro dílo LÉVI-STRAUSSE základní pojem, vsunu na tomto místě pár slov o *mechanismu strukturální transformace*.

Ríká-li se, že strukturalismus se zabývá systémy transformací, chce se tím říci toto: Elementy, s nimiž se setkáváme ve struktuře, jsou *funkce*, jejichž platnost není dána jejich fyzikálními vlastnostmi anebo vlastnostmi konstatovatelnými nezávisle na jejich začlenění do strukturální vazby. Neboť daný element se stává *funkcí právě tím, že vystupuje ze své materiální reality a mění se v systematickou veličinu*. Stejnou funkci mohou mít materiálně zcela rozdílné prvky a naopak jeden a týž prvek může plnit naprosto odlišné funkce podle toho, jaké poslání mu daný systém svěřuje. Vypadá to složité, ale je to prosté: *můž*, který mi slouží při krájení chleba, je stejná fyzikální věc jako ta, jejíž lesklou čepelí odrážím sluneční paprsky. Přejímá prostě různé funkce, z nichž jedna patří do systému pravidel domácích prací a druhá do systému pravidel optického pokusu. A naopak mohou stejnou funkci přebírat různé materiály, např. zůstaneme-li u našeho příkladu: čepel mého nože může, nemám-li po ruce nic jiného, nahradit zrcadlo.

obklopují. Důkazem toho je to, že hodnota znaku se může změnit, aniž bychom se dotýkali jeho smyslu či zvuku, tj. pouze tím, že byl modifikován nějaký jiný znak v jeho sousedství.

⁵ Gramatická jednotka a gramatický fakt by se nekryly, kdyby jazykový znak byl konstituován něčím jiným než diferencemi. Protože je však jazyk tím, čím je, nikde v něm nenajdeme nic jednoduchého: vždy a všude je tu táž složitá rovnováha termínů, které se navzájem podmiňují. Jinak řečeno: *jazyk je forma a nikoli substance*.

Ve strukturalismu hraje přirozeně větší úlohu druhý typ. Viděli jsme, že struktura jako čistá forma se netýká výrazů a významů *o sobě*, nýbrž *hodnot*. Nuže, *hodnoty jsou totéž co funkce našeho příkladu a mohou je přejímat libovolné substance*: L'opposition entre simplicité de structure d'une part, complexité des éléments d'autre part, se traduirait par le fait que plusieurs éléments sont toujours disponibles (et comme en concurrence les uns avec les autres) pour occuper la même position dans la structure [AS I, 72]: to vyplývá z *arbitrérnosti* znakové syntézy, tedy z *ne-přirozenosti* oné *liaison son-pensée*. – Konstatujeme-li, že hodnoty/funkce mohou být reprezentovány libovolnými substancemi (jako partituru *Eroiky* mohou provádět libovolné orchestry a libovolné nástroje stejného typu), pak to přirozeně neznamená, že rovněž hodnoty samy jsou libovolné. Naopak – vzpomeňme si na HJELMSLEVŮVU formulaci – jazyk je zásadně autonomní entita vnitřních závislostí, tedy struktura⁶ [*Essais linguistiques*, Kopenhaegen 1950, 21]. To jest: *rozsah a bohatství možných transformací jsou a priori omezeny a kontrolovány požadavkem daného systému, který říká, že musí zůstat formálně identické ve všech různých substancionalizacích (nebo realizacích)*. JEAN PIAGET nazval tuto vlastnost struktur zásadním termínem své teorie, totiž *samoregulaci (autoréglage)*. Tento pojem znamená, že struktury se sice mění, avšak vždy jen v kontinuu svého *sebezachovávaní jako struktur*. To ovšem *předpokládá pojem strukturální uzavřenosti*: transformace imanentní dané struktuře nemohou nikdy překračovat její hranice, nýbrž mohou plodit stále jen takové elementy, které patří k této struktuře a zachovávají její zákony [JEAN PIAGET, *Le structuralisme*, P.U.F. Paris 1968, 15/6]. *Ces caractères de conservation avec stabilité des frontières malgré la construction indéfinie de nouveaux éléments supposent donc un autoréglage des structures* [l.c. 14]⁷ – což je ostatně rovněž základním předpokladem PARSONSOVY a LUHMANOVY tzv. *systémové teorie společenských věd*, která v tomto ohledu přímo vychází z klasického strukturalismu.

Zde dnes skončíme a v příští přednášce budeme zkoumat přenesení jazykového strukturalismu do práce antropologie a mytologie (na příkladě díla CLAUDA LÉVI-STRAUSSE).

Poznámky

¹ Srv. zvl. str. 115: „*Nadmyslový svět je tedy klidná říše zákonů*“, jež je sice vně vnitřního světa, neboť ten znázorňuje zákon pouze kráče ustavičnou změnu, avšak je v tomto světě *přítomen*, je jeho přímým, tichým odrazem.“

² Cituji standardní verzi této kompilace přednášek (zkrácené *Kurs*) podle *Edition critique préparée Tullio de Mauroem* [Payot, Paris 1972, 2. vyd. 1980]. Kromě DE MAUROVA Úvodu a jeho velice užitečného komentáře je toto vydání nezměněným přetiskem vydání BALLYHO, SÈCHEHAYE a RIEDLINGERA z roku 1915.

³ Značkou LI označuji francouzský originál DERRIDOVY polemiky se SEARLEM, který jsem měl k dispozici ve formě DERRIDOU korigovaného obtahu ještě dřív, než vyšla v anglickém překladu SAMA WEBERA jako *Limited Inc. a b c...* [Glyph 2, The John Hopkins Textual Studies, Baltimore 1977, 162-254].

⁶ Předpokladem tohoto zachování, při kterém i navzdory neomezenému vytváření nových prvků hranice zůstávají stálé, je tedy *samoregulace struktur*. [Srv. slov. překl. M. ZIGO, Bratislava 1971, str. 20.]

¹⁴ Obecně lze říci, že autoři tzv. strukturalismu měli překvapivě malý zájem o prameny Kursu. LÉVI-STRAUSS (v roce 1960) tuto situaci zná a jméno SAUSSURA nahrazuje obratem *les rédacteurs du Cours de linguistique générale (celui, aussi, à propos duquel des documents récents montrent comment les rédacteurs du Cours ont pu forcer et schématiser la pensée du maître)* (*Anthropologie structurale deux*, [Plon Paris 1973, 26]). – K současné situaci pramenů srv. RENÉ AMACKER: *Linguistique saussurienne*, [Droz Genève 1975] a LUDWIG JÄGER: *F. de Saussures historisch-hermeneutische Idee der Sprache. Ein Plädoyer für die Rekonstruktion des Saussureschen Denkens in seiner authentischen Gestalt*, in: *LuD* 27 (1976), 210-244.